

USŁUGI PRODUKCYJNE W EKONOMICIE I ORGANIZACJI INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH

Andrzej Nyrkowski

Instytut Ekonomiki Rolnej
Dyrektor: prof. dr Tadeusz Rychlik

Franciszek Tomczak

Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGPiS
Kierownik: prof. dr Eugeniusz Gorzelak

Doświadczenia ostatnich lat rozwoju polskiego rolnictwa wskazują, że intensyfikacja rolnictwa wymaga znacznego rozszerzenia usług produkcyjnych, remontowych, inwestycyjnych i handlowych. Jednocześnie rozwój usług mechanicznych i transportowych jest warunkiem ograniczenia pogłowia koni, zaś system usług mechanicznych musi gwarantować ich właściwą jakość, terminowość i kompleksowość wykonania. Także dalszy rozwój produkcyjny rolnictwa i całej gospodarki żywnościowej jest bezpośrednio zależny od skali i tempa rozbudowy systemu produkcyjnej obsługi rolnictwa.

Ogólna ocena dotychczasowej polityki rolnej, jej zasad i rezultatów w naszym kraju wskazuje, że indywidualna gospodarka chłopska wraz ze wszystkimi jej cechami oraz charakterem społeczno-ekonomicznym jest i będzie w najbliższych latach podstawową formą rozwoju gospodarki rolnej. To zaś decyduje o ważności następującego problemu: w jaki sposób kształtuje się związek ekonomiki i organizacji gospodarstw chłopskich z rozwojem obsługi rolnictwa i usługami produkcyjnymi? Odpowiedź na to pytanie ma podstawowe znaczenie dla określania tendencji rozwojowych gospodarki chłopskiej oraz określenia funkcji usług świadczonych na rzecz tej gospodarki.

OGÓLNA ROLA USŁUG W EKONOMICIE GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH

Cechy ekonomiczne i produkcyjne gospodarstw indywidualnych określają ogólny obraz współczesnego rolnictwa polskiego. Jednocześnie obecny okres rozwoju gospodarczego Polski, w związku z postępującym przemysłowieniem, powoduje daleko idące zmiany w strukturze ekono-

micznej i społecznej wsi. Ewolucji ulega liczba i struktura ludności zatrudnionej w rolnictwie i utrzymującej się z rolnictwa. Towarzyszą temu znaczne przeobrażenia produkcyjne w poszczególnych gospodarstwach chłopskich i w całym rolnictwie. Ewolucji ulegają także podstawowe cechy ekonomiki indywidualnych gospodarstw rolnych.

Gospodarstwo indywidualne stanowi połączenie gospodarstwa zarobkowego (produkcyjnego) z gospodarstwem domowym, a celem ekonomicznym działalności tych gospodarstw jest maksymalizacja przychodu. Ekonomiczną rolę gospodarstw określić można za pomocą wybranych wskaźników syntetycznych. W 1970 r. gospodarstwa indywidualne wytwarzały 84,9% produkcji globalnej i 79,3% produkcji towarowej rolnictwa. W tym samym roku w posiadaniu gospodarstw indywidualnych znajdowało się 16,2 mln ha użytków rolnych, co stanowi 83,0% wszystkich użytków rolnych w kraju ¹.

Jedną z podstawowych cech ekonomiki gospodarstw indywidualnych jest zmniejszanie się intensywności produkcji rolniczej wraz ze wzrostem ich powierzchni, co wiąże się z proporcjami między podstawowymi czynnikami produkcji: ziemią, wyposażeniem technicznym i pracą żywą. W różnych typach gospodarstw te podstawowe czynniki produkcji występują w różnych proporcjach. Faktem, który w najbardziej zasadniczy sposób kształtuje ekonomikę produkcji w gospodarstwach indywidualnych, a tym samym ekonomikę całej produkcji rolniczej w warunkach, kiedy rolnictwo opiera się głównie na gospodarce indywidualnej, jest nieznaczna zmienność zasobów dwóch czynników produkcji — ziemi i siły roboczej. Wpływa na to prywatna lub grupowa własność ziemi oraz rodzinny charakter gospodarstw. Dlatego też relacja tych dwóch czynników produkcji jest w gospodarstwach każdej wielkości (grupy obszarowej) stosunkowo sztywna, tzn. nie ulega zmianom bez zmian w zasobach innych czynników produkcji i w organizacji całego gospodarstwa.

Relacje podstawowych czynników produkcji w gospodarstwie indywidualnym mają w pewnym sensie charakter aprioryczny i pozaekonomiczny, są ukształtowane przez przyczyny zewnętrzne, a nie na zasadzie swobodnej decyzji rolnika, która stanowiłaby próbę uwzględniania zasad racjonalnego gospodarowania. Relacje te prawie nigdy nie są optymalne. To właśnie powoduje, że — z naukowego punktu widzenia — indywidualna gospodarka rolna jest mniej lub bardziej nieracjonalna, gdyż nie gwarantuje optymalnych proporcji czynników produkcji. Niemniej elementy racjonalności istnieją przecież także w gospodarce indywidualnej. Polegają one na tym, żeby — działając przy danych sztywnych relacjach zasobów czynników produkcji — znaleźć takie ich połączenie,

¹ Mały Rocznik Statystyczny Rolnictwa 1971, s. 44, 45, 53.

które byłoby możliwie bliskie optymalnemu. Obsługa produkcyjna jest z tego względu środkiem racjonalizacji indywidualnych gospodarstw rolnych, przede wszystkim w sytuacjach pozwalających na substytucję czynników produkcji ograniczających istniejący potencjał produkcyjny.

W miarę wzrostu powierzchni gospodarstwa zmienia się relacja ziemia: siła robocza, w kierunku zmniejszania się liczby osób w przeliczeniu na jednostkę ziemi. Ma to zasadniczy wpływ na podstawowe wyniki ekonomiczne gospodarstw. Ekonomiczne przesłanki kształtowania się określonych prawidłowości wynikają przede wszystkim z odmiennego kształtowania się z bilansu siły roboczej w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw. W rolnictwie chłopskim w miarę powiększania się obszaru gospodarstwa szybko wzrasta ogólna pracochłonność, co staje się przyczyną zwiększonego wykorzystania potencjału pracy. Jednocześnie wraz ze wzrostem rozmiarów gospodarstw występuje zmiana pracochłonności nie tylko w relacji ziemia: praca, ale także w relacji nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej. Innymi słowy, w miarę zwiększania się rozmiarów gospodarstwa nakłady pracy żywej na 1 ha użytków rolnych maleją wolniej niż nakłady pracy uprzedmiotowionej. Oznacza to, iż w miarę wzrostu obszaru gospodarstw następuje wzrost technicznego uzbrojenia pracy, przy czym nie tylko wzrasta wielkość majątku produkcyjnego na 1 osobę, ale zmienia się też jego struktura, stając się bardziej efektywną z punktu widzenia wydajności pracy.

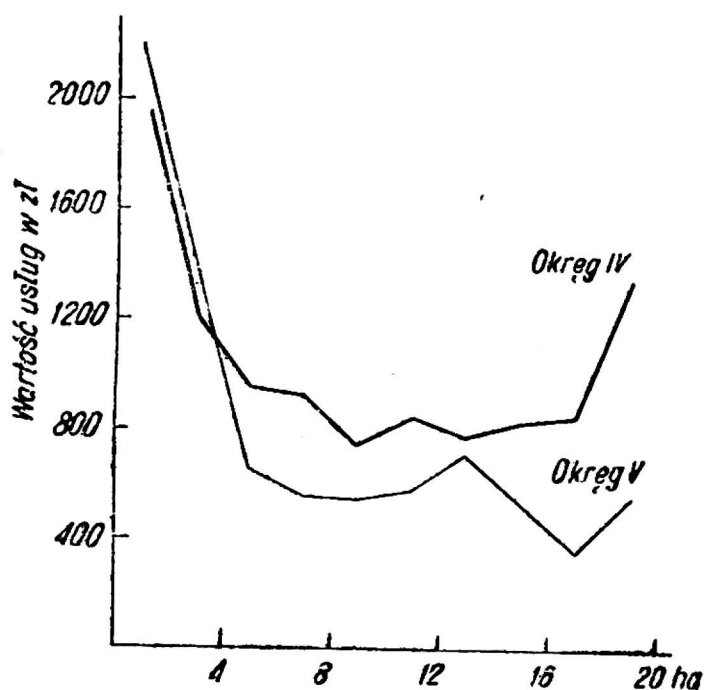
Wzrostowi intensywności produkcji w mniejszych gospodarstwach odpowiada wzrost ich produktywności, co łączy się także ze zmianą struktury nakładów, w której to strukturze systematycznie wzrasta udział pracy żywej, a maleje udział pracy uprzedmiotowionej².

Wszystko to wskazuje, że działalność usługowa powinna znaleźć odpowiedni wyraz w strukturze ekonomicznej gospodarstwa chłopskiego. Zmiany cech ekonomiki gospodarstw w zależności od ich wielkości (zmniejszenie potencjału pracy, wzrost wyposażenia technicznego, zmiana struktury nakładów, wzrost produkcji towarowej itp.) implikują podstawową tezę, iż wartość usług powinna wykazywać tendencję rosnącą w miarę wzrostu powierzchni gospodarstw. Teza ta wynika z ustaleń dotyczących procesu substytucji siły roboczej przez usługi produkcyjne, wzrostu zapotrzebowania na usługi w przypadku większej ilości środków trwałych oraz zmian w procesie produkcji (wyższa skala produkcji czyni korzystanie z działalności usługowej korzystniejszym ekonomicznie) itp. Dla weryfikacji tej tezy opracowano w pierwszym etapie pracy dane o wartości usług produkcyjnych według notowań w książkach ra-

² Rozwinięcie i dokumentację tych ustaleń przedstawiono w pracy: F. Tomczak: Rolnictwo Polski Ludowej. Zarys ekonomiki. PWRiL, Warszawa 1969. Por. także tego samego autora: Ekonomiczne podstawy systemu obsługi produkcyjnej rolnictwa. ZW. CRS, Warszawa 1971.

chunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych (Instytut Ekonomiki Rolnej, dane za rok gospodarczy 1968/69). Z całej działalności usługowej na rzecz rolnictwa wyodrębniono tu następujące czynności: kucie koni, leczenie zwierząt, naprawę budynków, naprawę urządzeń melioracyjnych, przemiał zbóż, donajmowanie koni i maszyn, transport usługowy, remont i reperacje narzędzi i maszyn rolniczych, krycie, zakup drobiu z wylęgarni. Omawiane wydatki przyjęto jako grupę wskaźnikową dla całości wydatków na usługi, analizując jednocześnie dwa okręgi rolnicze: IV (woj. poznańskie i bydgoskie bez powiatów wschodnich) i V (część woj. warszawskiego, łódzkiego i kieleckiego oraz wschodnie powiaty woj. poznańskiego i bydgoskiego).

Wartość usług w przeliczeniu na 1 ha w gospodarstwach różnej wielkości ilustruje rys. 1. Wykazywana tendencja przybiera charakterystycz-

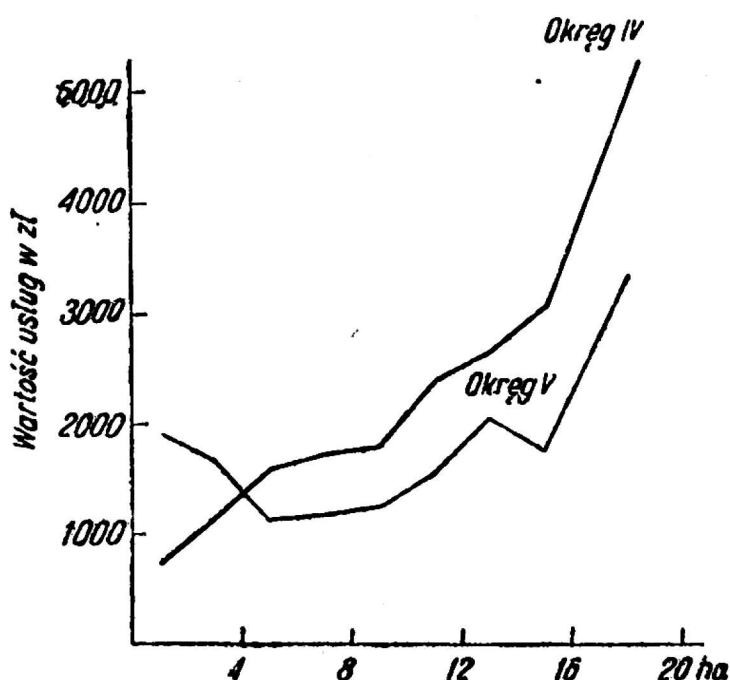
Rys. 1. Wartość usług na 1 ha w różnych grupach gospodarstw

ny kształt — wysoka wartość w przeliczeniu na jednostkę powierzchni w małych grupach obszarowych, niska w grupach 6-16 ha i następnie wzrastająca w najwyższych grupach obszarowych. Tendencja ta wskazuje na dodatkowe cechy ekonomiki gospodarki chłopskiej i jej chłonności na usługi. Wynika z nich, iż typowe gospodarstwo rodzinne średnich grup obszarowych wykazuje najniższą chłonność na usługi. Jest to o tyle zrozumiałe, że są to z reguły gospodarstwa umożliwiające pełne zatrudnienie rodziny rolniczej, posiadające jednocześnie wystarczającą ilość siły pociągowej oraz pewną ilość maszyn i urządzeń. Jednocześnie ze wzglę-

du na relację ziemia : praca — nie występuje tu wyraźny deficyt siły roboczej³.

Inne względy decydują o rosnącej wartości usług w skrajnych grupach wielkości gospodarstw. Gospodarstwa najmniejsze wykazują częsty deficyt siły pociągowej (brak koni), w tej grupie najliczniejszy jest również udział chłopów-robotników, zaś wysoka intensywność produkcji zwiększa zapotrzebowanie na niektóre usługi zewnętrzne, np. chemizacyjne. Inne przyczyny decydują o wzroście wydatków na usługi w gospodarstwach większych; może tu występować deficyt siły roboczej, rozszerzający zakres popytu na usługi mechanizacyjne i transportowe, wyższe wyposażenie techniczne rozszerza wydatki na usługi remontowe i konserwacyjne, duża skala produkcji umożliwia korzystanie z niektórych usług związanych z wielkością produkcji (transport zbóż, usługi chemizacyjne bezpośrednio w polu⁴).

Odmiennie kształtuje się wartość usług w przeliczeniu na 1 zatrudnionego (rys. 2). W miarę wzrostu powierzchni gospodarstwa systema-

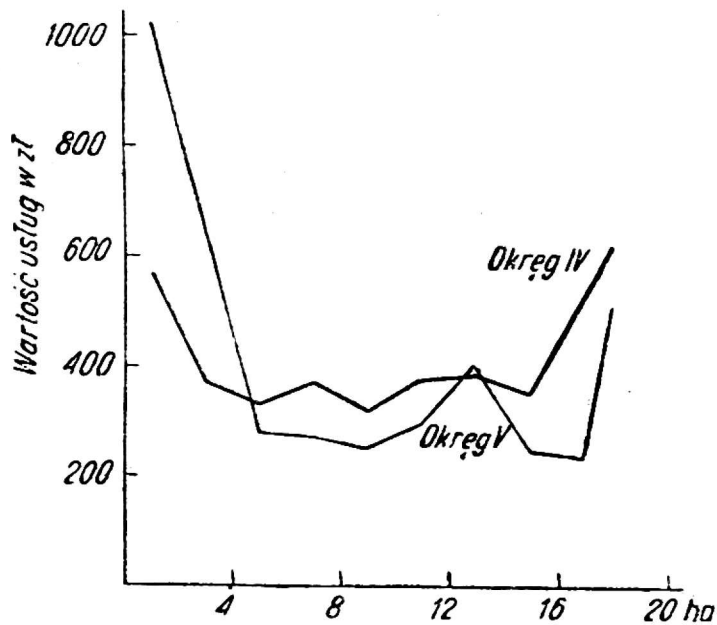
Rys. 2. Wartość usług na 1 zatrudnionego wg obszaru gospodarstw

³ Sytuacja społeczno-ekonomiczna indywidualnych gospodarstw rolnych wpływa na kształtowanie się zapotrzebowania na usługi. Jak wynika z badań H. Szulce, świadczenie usług w rejonach uprzemysławianych chroni tę gospodarkę przed procesami osłabienia ekonomicznego. H. Szulce: Warunki rozwoju usług dla wsi w rejonach uprzemysławianych. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, 1968, nr 38.

⁴ Z badań przeprowadzanych w powiecie lubińskim wynika, że największy odsetek gospodarstw korzystających z usług mechanizacyjnych stanowią gospodarstwa małe i duże. Por. H. Szulce: Rola zaopatrzenia wsi w zakresie usług jako czynnik integracji producenta z odbiorcą. W: Integracja w sferze rynku produktów rolnych, ZW CRS, Warszawa 1968.

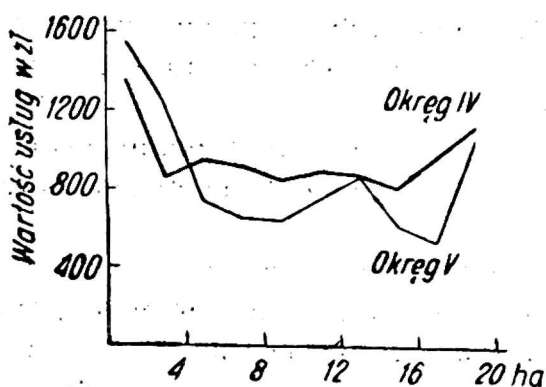
tycznie rosną odpowiednie wskaźniki świadczenia usług. Oznacza to, iż istnieje wyraźna i jednoznaczna zależność pomiędzy wyposażeniem gospodarstw w siłę roboczą a wartością usług. Szybki spadek potencjału pracy w miarę wzrostu powierzchni gospodarstwa kreuje wzrastający popyt na usługi w stosunku do własnych zasobów pracy. Potwierdza to tezę o szczególnej roli substytucyjnego charakteru usług w zakresie siły roboczej. Dalszy proces koncentracji w rolnictwie i zmniejszenie zasobów pracy żywej będzie czynnikiem decydującym o skali popytu na usługi.

Wartość usług przypadających na 10 tys. zł produkcji globalnej (rys. 3) wykazuje podobne cechy jak wartość usług w przeliczeniu na 1 ha

Rys. 3. Wartość usług na 10 tys. zł produkcji globalnej wg obszaru gospodarstw

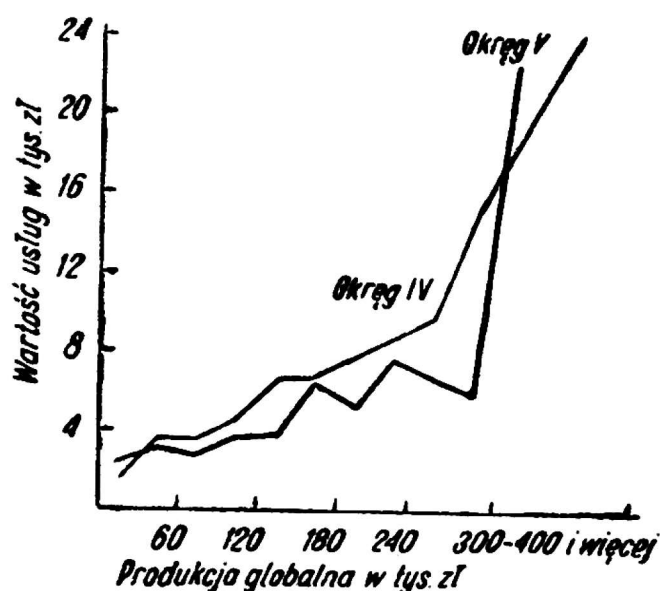
(najwyższa wartość w grupach skrajnych), co zresztą wiąże się z cechami charakterystycznymi kształtowania się produkcji globalnej w gospodarstwach różnych grup. Wartość usług w przeliczeniu na 10 tys. zł nakładów (rys. 4) nie zmienia tej tendencji. Należy jednocześnie zwrócić

Rys. 4. Wartość usług na 10 tys. nakładów

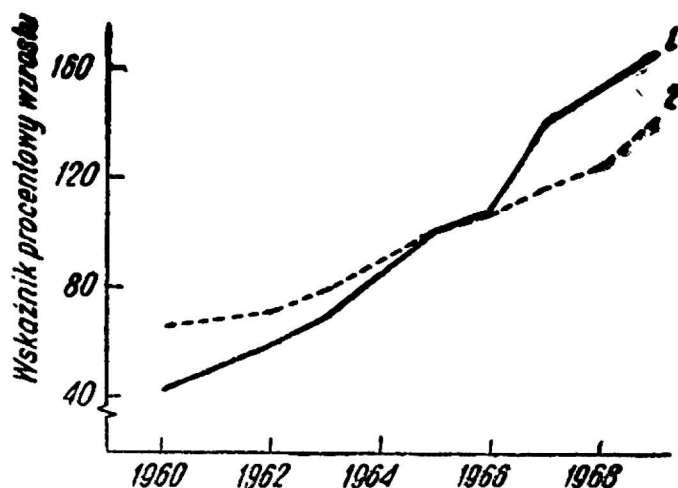
uwagę na terytorialne zróżnicowanie poszczególnych wskaźników. Wszystkie podstawowe dane wskazują na wyższy poziom świadczonych usług w rejonie poznańsko-bydgoskim w stosunku do warszawsko-łódzkiego. Nie wdając się w bliższą analizę charakteru tego zróżnicowania można ogólnie stwierdzić, że wysoki poziom gospodarki rolnej i produkcji rolniczej koreluje z wyższym poziomem świadczonych usług. Stanowi to także metodologiczną przesłankę prognozowania rozwoju usług w związku z postępującym wzrostem poziomu produkcji rolniczej.

Podobne wnioski wynikają z analizy wydatków na usługi w zależności od poziomu produkcji globalnej poszczególnych gospodarstw. Wartość usług w przeliczeniu na 1 gospodarstwo szybko rośnie (rys. 5), osiągając

Rys. 5. Usługi w przeliczeniu na 1 gospodarstwo w zależności od wartości produkcji globalnej ogółem

najwyższy poziom w grupie gospodarstw o produkcji globalnej powyżej 300 tys. zł. Jest ona 8-10-krotnie wyższa niż w grupie gospodarstw osiągających do 30 tys. zł produkcji globalnej. Równie wysokie tempo wzrostu — wyższe niż wydatki produkcyjne ogółem wykazuje rozwój wartości usług (rys. 6).

Rys. 6. Dynamika wzrostu wydatków produkcyjnych i wydatków na usługi (1965 = 100%)
 1 — wydatki na usługi,
 2 — wydatki produkcyjne

ZMIANY W STRUKTURZE USŁUG ŚWIADCZONYCH NA RZECZ INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH

Dla ogólnego określenia zakresu działalności usługowej w rolnictwie przedstawimy kolejno skalę i strukturę wydatków na podstawowe usługi produkcyjne, ze szczególnym uwzględnieniem zmian w strukturze i hierarchii usług. W tej części zajmiemy się wydatkami na usługi młynarskie, kowalskie, weterynaryjne (z inseminacją) oraz usługi przedsiębiorstw mechanizacji rolnictwa i kółek rolniczych. W grupie usług kółek rolniczych szczególną uwagę zwracamy na pracę polowe, transport rolniczy i omłoty.

Trudno jest omawiać zmiany w strukturze usług nabywanych przez gospodarstwa indywidualne bez wskazania chociażby ogólnego ich podłoża. Wiadomo bowiem, że ewolucja ta dokonuje się zarówno na skutek rozwoju potencjału instytucji obsługujących rolnictwo, jak też jest wynikiem szeroko pojętego rozwoju gospodarstw w zakresie technologii produkcji, przesunięć w strukturze wytwarzania, zmian w sytuacji dochodowej itp. Powszechnie dostępne dane statystyczne nie pozwalają na pełne i wielostronne omówienie tych zagadnień. W szczególności brak jest danych o usługach w 1960 r. Stąd też możemy wskazać jedynie na niektóre elementy dające ogólny obraz zmian w wartości usług, majątku i zatrudnienia w tym dziale.

Dane tabeli 1 ilustrują skalę wzrostu wartości usług i produkcji podstawowych instytucji obsługi produkcyjnej rolnictwa w latach 1965-1970. Wskazują one, że wzrost ten jest szybki i duży. Najważniejsze z wymienionych w tabeli jednostek to kółka rolnicze i przedsiębiorstwa mechanizacji rolnictwa. W obu tych instytucjach także wydatnie zwiększyło się zatrudnienie. Obserwujemy też istotny wzrost ich liczby. Dla przy-

Tabela 1

Wartość produkcji i usług jednostek obsługi rolnictwa (ceny 1965 r. w mln zł)

Jednostka obsługi rolnictwa	1965	1970
Ogółem	11 355,4	27 890,4
Kółka rolnicze	3 168,2	8 915,5
Przedsiębiorstwa mechanizacji rolnictwa	5 625,5	13 973,3
Spółdzielnie usługowo-wytwórcze	695,8	1 320,9
Przedsiębiorstwa wylęgu drobiu	379,2	810,9
Przedsiębiorstwa konserwacji i eksploatacji urządzeń wodno-melioracyjnych	290,5	810,9
Przedsiębiorstwa obsługi przemysłu rolnego	—	220,3
Jednostki budżetowe	1 196,2	1 838,8
z tego: zakłady unasienniania	168,9	258,0
zakłady weterynarii	850,2	1 388,8

Źródło: Rocznik statystyczny GUS 1971, s. 271, tabl. 13.

kładu liczba kółek rolniczych wzrosła w latach 1960-1969 z 23,1 tys. do 34,8 tys., a zatrudnienie zwiększyło się do poziomu ok. 150 tys. osób.

W strukturze usług daje się zauważyć, że popyt na usługi kółek rolniczych i przedsiębiorstw mechanizacji rolnictwa wykazywał zupełnie odmienne tendencje (popyt zrealizowany, z którym mamy tu do czynienia). Radykalny wzrost potencjału produkcyjno-usługowego kółek rolniczych, a także niemożność lub nieopłacalność nabywania przez rolników maszyn, w szczególności większych i droższych, spowodowały gwałtowny wzrost zainteresowania wsi usługami tej instytucji. Wydatki gospodarstw indywidualnych w tym zakresie zwiększyły się w latach 1960-1969 z ok. 200 mln zł do prawie 4,4 mld zł. Do podstawowych usług kółek rolniczych należą prace polowe i transport rolniczy, na które rolnictwo indywidualne wydatkowało w 1969 r. ponad 3,3 mld zł. Ogólnie wartość usług kółek rolniczych dla indywidualnego rolnictwa wzrosła w 10-leciu z niespełna 12 zł do ponad 267 zł na 1 ha użytków rolnych. Średni roczny wzrost tych wydatków wynosił 42%, a jednocześnie ich udział w ogólnej sumie wydatków na usługi zwiększył się z 12 do 70%.

Najwyższą absolutną wartość w tej grupie usług absorbowwały prace polowe. Relatywny przyrost wydatków w tym zakresie był praktycznie równy tempu przyrostu ogółu usług kółek rolniczych stąd ich stabilizacja na poziomie ok. 40% w ogólnej wartości usług kółek. W 1969 r. usługi polowe zajmowały pierwsze miejsce w zakupach usług — przypadało na nie ponad 30% ogólnych wydatków na usługi. Wskaźnik tempa wzrostu wydatków na transport był równie wysoki — wynosił średnio ok. 50% rocznie, zaś udział wydatków na usługi transportowe wynosi także ok. 30%.

W innej grupie usług — omłotach agregatami — notujemy 8-krotny wzrost wartości usług w latach 1960-1969. Jednocześnie mimo tego wzrostu udział usług omłotowych w ogólnej sumie usług kółek rolniczych zmniejszył się z 35,3% w 1960 r. do 12,6% w 1969 r. Rozwój usług omłotowych kółek rolniczych spowodował zdecydowane odejście od prywatnych usług w zakresie omłotów (w 1969 r. zaledwie 0,2% ogólnej sumy wydatków gospodarstw na usługi). Natomiast bardzo dynamiczny wzrost wykazywały wszystkie pozostałe usługi kółek rolniczych — usługi tartaków, piekarni, brojlerni, handlu, usługowego wytwarzania materiałów budowlanych itp. W 1969 r. udział tych usług w strukturze wydatków wynosił 12%.

Obserwuje się pewne ograniczenie tempa wzrostu w usługach świadczonych przez przedsiębiorstwa mechanizacji rolnictwa. Reorganizacje działalności, które miały miejsce w ostatnich latach przyczyniły się wprawdzie do usprawnienia i wyspecjalizowania pracy, spowodowały jednak ograniczenie zakresu usług mechanizacyjnych dla gospodarstw. Szacunki wskazują, że globalna kwota wpływów z usług dla gospodarstw

indywidualnych zmniejszyła się w tych przedsiębiorstwach w omawianym okresie o ok. 14 mln zł.

W dziedzinie usług młynarskich daje się zauważyć powolny ale systematyczny proces zmniejszania się liczby czynnych młynów i wielkości przemiałów gospodarczych. Ogólnych przyczyn tego zjawiska należy szukać m. in. w ewolucji funkcji młynów jakie spełniały one w okresie powojennym. Funkcje te zmieniały się pod wpływem polityki państwa na rynku zbożowym, zmian potrzeb gospodarstw związanych z podnoszeniem się stopy życiowej i rozszerzeniem zakupu chleba itp. Przyspieszony przez program zbożowo-paszowy obrót zbożem między rolnictwem a przemysłem rozszerzył możliwości zbytu ziarna i zakupu gotowych mieszanek paszowych. Wszystko to stworzyło potrzebę ograniczenia podaży usług młynarskich do stanu warunkowanego aktualnym zapotrzebowaniem na ten rodzaj prac. Wydatki na usługi młynarskie były najważniejszą pozycją w 1960 r. Od tego czasu występuje systematyczny spadek — 33,9 zł na 1 ha użytków rolnych w 1960 r. do 25,9 zł w 1969 r., przy czym tempo tego spadku początkowo dość wolne, znacznie wzrosło od 1966 r. W całym okresie 1960-1969 wydatki na usługi młynarskie zmniejszały się średnio o 3% w skali rocznej.

Natomiast wydatki na usługi kowalskie nieco się zwiększają. Sytuację w tym zakresie określają niewielkie zmiany poglobia koni oraz potrzeba uzupełnienia ogólnego potencjału usług naprawczych, świadczonych przez sektor uspołeczniony. Tendencja szybkiego rozwoju usług naprawczych wynika przede wszystkim ze znacznego wzrostu wyposażenia rolnictwa w maszyny i narzędzia przy jednoczesnym bardziej intensywnym ich wykorzystaniu. Wzrost zapotrzebowania na siłę pociągową spowodował, że sumy wydatkowane przez gospodarstwa indywidualne tylko w zakresie usług kucia koni wzrosły w latach 1960-1969 z 347 mln zł do 390 mln zł.

W dziedzinie usług weterynaryjnych notujemy 3-krotny wzrost ich wartości. Było to możliwe do osiągnięcia dzięki zwiększeniu się zarówno liczby placówek leczniczych, jak też na skutek znacznego dopływu do tych placówek fachowej kadry pracowników. Liczba lekarzy weterynarii (wraz z personelem pomocniczym) wzrosła z 7368 osób w 1960 r. do 9042 osób w 1969 r., zaś liczba zakładów weterynaryjnych wzrosła w tych samych latach z 1665 do 2119.

USŁUGI W WYDATKACH PRODUKCYJNYCH GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH

Kolejno zajmiemy się bliżej określeniem miejsca i skali wydatków na podstawowe usługi produkcyjne w strukturze wydatków gospodarstw indywidualnych. Posługujemy się tu metodą analityczną opracowaną w IER, sprowadzającą ogół gospodarstw indywidualnych do wielkości go-

spodarstwa modelowego o powierzchni 6,77 ha użytków rolnych i traktującą je jako reprezentatywne dla indywidualnej gospodarki rolnej w Polsce⁵.

Ogólną sytuację ekonomiczną analizowanego przez nas gospodarstwa statystycznego charakteryzują następujące dane: wydatki produkcyjne (nakłady pieniężne na zakup środków produkcji i usług oraz roczna stawka amortyzacyjna) w 1960 r. wynosiły 1556 zł na 1 ha użytków rolnych, w 1965 r. — 2262 zł i w 1969 r. — 3345 zł. Jak z tego wynika, dokonał się ponad 2-krotny wzrost wydatków ponoszonych bezpośrednio na produkcję rolniczą. Wydatki materiałowo-pieniężne (wydatki produkcyjne plus koszty ubezpieczeń, różnica cen na dostawach obowiązkowych, podatek gruntowy, odsetki od kredytów oraz inne opłaty i świadczenia nie związane bezpośrednio z samym procesem produkcji) wynosiły w odpowiednich latach 2352 zł, 3356 zł i 4415 zł.

Wzrost wydatków na zakup usług był w badanych latach prawie 4-krotny. O ile wydatki te w 1960 r. wynosiły 98 zł na 1 ha użytków rolnych, to w 1965 r. osiągnęły poziom 231 zł, a w ciągu następnych 4 lat suma ta wzrosła do 381 zł. Średnie roczne tempo wzrostu tych wydatków wynosiło ponad 16%, a więc było prawie 2-krotnie szybsze niż rozwój ogólnych wydatków produkcyjnych gospodarstw indywidualnych. Powodowało to określone zmiany w udziale wydatków na usługi w wydatkach produkcyjnych ogółem — z ok. 6% w 1960 r. do ok. 10% w 1965 r. i ponad 11% w 1969 r. Z ogólnego przyrostu wydatków produkcyjnych o 1789 zł na usługi przypada 283 zł, tj. ok. 16%⁶.

Dla celów porównawczych wydatków na usługi oraz poziomu produkcji i dochodów gospodarstw przyjmujemy wysokość produkcji końcowej (brutto) oraz dochodu globalnego i dochodu rolniczego. Produkcja końcowa analizowanego przez nas gospodarstwa wynosiła w 1960 r. 6031 zł na 1 ha użytków rolnych. Do 1965 r. (włącznie) wzrosła o ponad 35%, a w ciągu dalszych 4 lat nastąpił wzrost o ok. 10% (w 1969 r. miał miejsce przejściowy spadek wartości produkcji końcowej). W całym 10-leciu produkcja końcowa wzrastała średnio o 4,5% rocznie.

Wyższe tempo wzrostu nakładów na usługi, a także wydatków pro-

⁵ Metoda stosowana przez Pracownię Kosztów i Opłacalności Produkcji Rolnej IER. Z. Grochowski: Metoda obliczania kosztów, opłacalności i dochodowości produkcji w gospodarce chłopskiej. Zag. Ekon. rol., 1965, nr 5, dodatek.

⁶ Scharakteryzowane wyżej mierniki, a właściwie ich zmiany można przedstawić za pomocą wyrównanych, teoretycznych szeregów. Optymalny wykres linii prostej o wzorze: $X=28,05 t+808,80$ charakteryzuje wzrost wydatków pozaprodukcyjnych, a dwie poniższe postacie trójmianu kwadratowego: (1) $X=11,31 t^2+74,79 t+1427,70$, (2) $X=8,94 t^2+128,93 t+2184,33$ informują o rozwoju wydatków produkcyjnych (1) i wydatków materiałowo-pieniężnych (2). Zmiany w wydatkach na usługi były jednokierunkowe i dokonywały się zgodnie z przebiegiem funkcji: $X=1,61 t^2+15,25 t+78,57$ co oznacza, że coraz większa część wydatków związanych bezpośrednio z procesem produkcji przeznaczana jest na usługi.

dukcyjnych, powodowało, że relacja tych pierwszych do wartości produkcji końcowej zmieniała się z 1,6% do 2,8% i 4,3%, a relacja wydatków produkcyjnych do tej kategorii produkcji — od 25,8% do 29,0% i 37,4% w latach 1960, 1965 i 1969.

Podobne zjawiska dają się obserwować w relacji wydatków produkcyjnych i wydatków na usługi do dochodu globalnego i rolniczego. Różnice w tempie wzrostu obu kategorii dochodów nie są duże; dochód globalny wzrastał w całym 10-leciu średnio o 2,6%, a dochód rolniczy o 2,4% rocznie. Absolutne wielkości na 1 ha użytków rolnych były następujące:

	dochód globalny	dochód rolniczy
1960	4465	3669
1965	5792	4798
1969	5605	4535

Obserwowany tu spadek absolutnego poziomu dochodu dokonał się w 1969 r. Degres ten był istotny, gdyż w porównaniu z 1968 r. wynosił 14,5% dla dochodu globalnego i 17,2% dla dochodu rolniczego. Różnica w tempie przyrostu dochodów i wydatków na usługi spowodowała zwiększenie udziału wydatków na usługi w dochodach (pierwsza liczba dochód globalny, druga — dochód rolniczy) z 2,2% i 2,7% w 1960 r. do 4,0% i 4,8% w 1965 r. i 6,8% oraz 8,4% w ostatnim roku analizy. Około 25% i 33% przyrostu absolutnego dochodów musiało być w tym czasie przeznaczone na pokrycie wydatków na usługi.

W związku z ogólną poprawą w całym badanym okresie sytuacji dochodowej rolnictwa dzienna opłata pracy wykazuje wyraźną tendencję wzrostową z 55 zł w 1960 r. do ok. 80 zł w 1969 r. Natomiast volumen pracy (liczba dni pracy) miał tendencję odwrotną — w kierunku zmniejszania. Trudno w tym miejscu odpowiedzieć, w jakim stopniu usługi substytuują pracę żywą w gospodarstwie. Można jedynie stwierdzić, że w 1960 r. na 1 dzień pracy przypadało 2 zł wartości usług, a w 1969 r. ok. 5 zł. Można również dodać, że w tym okresie wzrostowi wydatków na usługi o 283 zł towarzyszył spadek ilości pracy o ok. 2 dni przy jednoczesnym wzroście rocznej opłaty pracy o 1305 zł na 1 ha użytków rolnych.

Podobne rozważania można przeprowadzić w aspekcie relacji usługi-majątek produkcyjny gospodarstwa. Usługi są bowiem formą substytucji nie tylko pracy żywej ale i majątku produkcyjnego, zwłaszcza maszyn rolniczych. Na wstępie podajemy, że wartość tego majątku na 1 ha użytków rolnych w 1960 r. wynosiła 16,7 zaś w 1969 r. — 25 tys. zł⁷.

⁷ Zaliczono tu wartość budowli gospodarskich, maszyn i narzędzi, plantacji wieloletnich, szklarni, melioracji, studni itp. oraz 1/4 wartości budynków mieszkalnych. Wartość składników majątku w poszczególnych latach przeliczono według cen bieżących.

Tempo wzrostu wartości majątku było wolniejsze niż tempo wzrostu usług, stąd też relacja wartości usług do wartości tego majątku wzrosła z 0,6% w 1960 r. do 1% w 1965 r. i 1,5% w 1969 r.

W całym dziesięcioleciu obserwujemy także ogólną tendencję wzrostu kosztów utrzymania majątku. Relatywnie najwyższy koszt utrzymania przypadają na maszyny i narzędzia rolnicze; mierzony w stosunku do ich wartości wynosił 11-12%. Wzrosła również wartość samych maszyn i narzędzi z 2056 zł do 2790 zł na 1 ha użytków rolnych. Stąd też relacja wartości usług maszynowych kółek rolniczych (jako najbardziej adekwatnych w tym porównaniu) do wartości maszyn i narzędzi kształtowała się na następującym poziomie: 0,5% w 1960 r. oraz 8,4% w 1969 r.

Reasumując powyższe wyniki można stwierdzić, że rozwój produkcji rolnej gospodarstwa i dochodów był ściśle związany ze wzrostem nakładów produkcyjnych i materiałowo-pieniężnych w ogóle, a usług w szczególności oraz ze wzrostem opłaty pracy a zmniejszeniem się ilości pracy. Ogólna wartość usług nabywanych przez gospodarstwa indywidualne wzrosła prawie 4-krotnie, przy czym wydatki na usługi wzrastały szybciej niż wydatki produkcyjne ogółem i szybciej niż dochody. Obserwujemy więc istotny wzrost miejsca usług w procesie gospodarowania. Wyraźnie rysuje się także rola usług jako czynnika substytuującego potencjał produkcyjny gospodarstw i pracę żywą. Wyraźnym zmianom uległa struktura usług w gospodarstwie. Wzrosła przede wszystkim rola usług świadczonych przez kółka rolnicze — a w szczególności w zakresie prac polowych i transportu rolniczego — kosztem zmniejszenia roli takich tradycyjnych usług jak młynarskie, kucie koni itp. Zdecydowanie straciły znaczenie prywatne usługi w zakresie prac omłotowych.

Przedstawione wnioski pozwalają również na odpowiednie uogólnienie roli obsługi produkcyjnej w procesie socjalistycznej integracji gospodarki rolnej. Po pierwsze — stwierdzić należy, iż w miarę dalszego rozwoju gospodarczego będzie rosło znaczenie usług i funkcjonowania usług dla całej gospodarki chłopskiej. Po drugie — usługi będą czynnikiem przyspieszającym integrację gospodarki chłopskiej z innymi instytucjami organizującymi te właśnie usługi, a więc instytucjami i organizacjami socjalistycznymi. W tych warunkach rozwój usług musi się stać czynnikiem dalszego włączenia gospodarki chłopskiej w system instytucji i organizacji obsługujących rolnictwo, a więc przyspieszenia procesu ewolucji wytwróczości rolniczej w kierunku gałęzi surowcowej przemysłu żywnościowego. Usługi będą występowały jako czynnik przyspieszający proces włączenia gospodarki chłopskiej w związki gospodarcze z państwem a jednocześnie wystąpią jako czynnik wpływający na produkcyjny rozwój gospodarki chłopskiej, zwiększający jej efektywność itp. Jednocześnie współczesne procesy koncentracji indywidualnych gospodarstw rolnych nie likwidują ograniczeń wynikających z małej skali produkcji. Z tego względu pewna część istotnych prac i usług w gospodarstwie rolnym

da się racjonalnie stosować jedynie na wyższym stopniu organizacyjnym niż w przypadku gospodarstwa rodzinnego — staje się to jednym z czynników przełamujących bariery tych gospodarstw i włączających je w proces uspołecznienia.

Stwierdzenia powyższe pozwalają także na hipotetyczne określenie przewidywanych zmian w produkcyjnej obsłudze rolnictwa i ich wpływu na proces uspołecznienia gospodarstw indywidualnych. Na podstawie naszych dotychczasowych doświadczeń przewidywać można następujące kierunki zmian w produkcyjnej obsłudze rolnictwa.

a) ogólne zwiększenie zakresu świadczenia wszystkich form usług produkcyjnych i nieprodukcyjnych dla wsi i rolnictwa,

b) szczególnie szybkie rozszerzenie usług związanych z zaopatrzeniem rolnictwa w środki produkcji (usługowe nawożenie, ochrona roślin itp.),

c) podobnie szybkie rozszerzenie usług substytuujących żywą siłę pociągową oraz siłę roboczą w rolnictwie (początkowo tylko w niektórych rejonach kraju, później w skali całego kraju).

Rozszerzenie wpływu usług na procesy scalania (integracji) zachodzące między producentami zależy od wyraźnego skoku w zakresie skali ilościowej i jakościowej świadczenia usług. Naszym zdaniem obecny poziom ilościowy i jakościowy systemu produkcyjnej obsługi rolnictwa nie wpływa dostatecznie na stan i ekonomikę gospodarstw — usługi odgrywają raczej rolę pomocniczą a nie integralną w stosunku do własnych sił i zasobów gospodarstw. Dopóki będzie istniał taki stan, dopóty usługi będą mogły wpływać częściej na umocnienie indywidualistycznego charakteru gospodarstwa niż na procesie jego uspołecznienia. Faza ta oznacza, że możliwość aktywnego oddziaływania poprzez usługi na proces uspołecznienia rolnictwa zależna jest od ogólnego stopnia rozwoju usług, który obecnie uznać należy za daleko niewystarczający.

Odpowiednio wysoki poziom podaży usług jest warunkiem pojawienia się procesów stopniowego scalania (integracji) między producentami, co związane jest z rozszerzeniem się procesów specjalizacji i koordynacji produkcji w gospodarstwach rolnych w związku z organizacją obsługi (np. blokowy system nawożenia, ochrony, uprawy lub zbioru), lub organizacją i strukturą produkcji (tworzenie wspólnych kompleksów uprawowych lub hodowlanych). W warunkach postępującego nasycenia rolnictwa podażą usług, rolnicy zacieśniają kontakty między sobą, a równocześnie poszukują nowych, komplementarnych usług ze strony aparatu usługowego⁸. Wszystko to wpływa na rozszerzenie integracji między producentami rolnymi. Głównym czynnikiem integrującym, pojawiającym się wyraźnie w niektórych usługach (mechanizacyjne, chemizacyjne) jest zbiorowe wykonywanie pewnych usług dla większej grupy gospodarstw lub całej wsi.

⁸ J. Ozdowski: Rynek usług agrochemicznych. PWE, Warszawa 1971.

А. Нырковски, Ф. Томчак

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ УСЛУГИ В ЭКОНОМИКЕ И ОРГАНИЗАЦИИ ЕДИНОЛИЧНЫХ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ

Резюме

В связи с растущей ролью и значением производственного обслуживания сельского хозяйства, авторами была предпринята попытка формулировки ответа на вопрос: как образуется связь экономики и организации крестьянских хозяйств с развитием обслуживания сельского хозяйства и производственными услугами. На этой основе были рассмотрены следующие проблемы: общая роль услуг в экономике единоличных крестьянских хозяйств (стоимость услуг в пересчете на 1 гектар, 1 занятого в сельском хозяйстве и т.п., на основании данных хозяйств ведущих отчетность); изменения в структуре услуг предоставляемых единоличным крестьянским хозяйствам (уровень и структура услуг в соответствии с данными Главного статического управления), а также роль услуг в производственных издержках единоличных хозяйств (на основании общегосударственных данных в пересчете на модельное хозяйство с площадью 6,77 гектаров). Подчеркивается также роль услуг в процессе интеграции и эволюции сектора единоличных крестьянских хозяйств в Польше.

A. Nyrkowski, F. Tomczak

PRODUCTION SERVICES IN ECONOMICS AND ORGANIZATION OF INDIVIDUAL PEASANT FARMS

Summary

In view of the growing role and importance of production services for agriculture, an attempt of answer formulation to the question, in what way the connection of economics and organization of peasant farms with development of agriculture attendance and production services are being formed, has been undertaken by the authors. In this connection the following problems are discussed: general role of the services in economics of peasant farms (the value of the services per 1 hectare, per 1 employed etc. on the basis of data of farms running the accountancy); changes in structure of the services for individual peasant farms (level and structure of the rendered services according to data of the Chief Census Bureau) as well as role of the services in productive expenditures of peasant farms (according to the allcountry data converted to a model farm with the area of 6.77 hectares). Also role of the services in the integration and evolution process of individual farming sector in Poland is stressed.